

Izdavački događaj poslednjih godina kod nas je objavljivanje *Izvora* <1>**totalitarizma**</1> Hane Arent, jedne od najznačajnijih predstavnica političke teorije 20. veka. Delo *Izvori totalitarizma* nastajalo je ne samo u godinama posle holokausta, već i u vreme značajno za samu Hanu Arent, posle njenog teorijskog, profesionalnog, egzistencijalnog i, najzad, prostornog izmeđuostanja. Rad na *Izvorima totalitarizma* predstavlja njen pokušaj da sve to razume. Razumeti za H. Arent nije značilo "poricati ... ni ponizno trpeti", već se "spremno suočiti sa realnošću i usprotiviti joj se ... ma kakva ona <2>bila". </2> Za nas je ovo delo, između ostalog, značajno i zato što u razumevanje teških društvenih zbivanja i opšte destrukcije unosi upitnost i sumnju u to da li išta možemo jednostavno "saznati", odnosno da li predmet tog "saznanja" mogu biti tvrdnje o apstraktnim uzrocima. Naime, "celokupnu teoriju političkog delovanja Hane Arent treba čitati kao pokušaj da se o *praxisu* misli van teleološkog <3>okvira". </3> Nije, dakle, reč o uzrocima, nego samo o "elementima" koji se tek u određenom, odgovarajućem i međusobnom odnosu "kristalizuju" i tako postaju izvori (fašizma, staljinizma, itd.). Upravo ovo objašnjenje omogućava da se

otvori pitanje odgovornosti, ne samo u političkoj teoriji već i u političkoj praksi.

Kategorija odgovornosti je ostavila trag u gotovo svim značajnijim delima Hane Arent, od *Izvora totalitarizma* (1951), pa sve do njenog poslednjeg dela *Život uma* (1971). Čvornih tačaka na tom putu ima više, i njih čine i *Vita Activa* (1958), ali, pre svega, *Ajman u Jerusalimu* (1963). Osim toga i čitav niz članaka tematizuje ovaj problem, jer su sve razvijene analize u navedenim kapitalnim delima bile pripremane, podržane i propraćene nizom ponekad prigodnih, a za ovaj problem posebno relevantnih <4>tekstova. </4>

Naša stvarnost teško da bi se mogla nazvati prigodnom prilikom, čak i u ovom kontekstu, ali ona svakako daje povoda da se dela Hane Arent predstave, i to upravo kroz prizmu traganja za odgovornošću, i razumevanja odgovornosti. Iako odgovornost nije u centru političke teorije H. Arent, ona jeste deo mreže osnovnih pojmova njene teorije. Ovo proizlazi iz nesporne činjenice da razvijanje temeljnih kategorija njene teorije: (političko) delovanje, pluralitet, javno(st) – a sve one su sazrele u delu *Vita activa* – dakle, da razvijanje ovih kategorija nije moguće bez odlike odgovornosti.

<1>Hana Arent, *Izvori totalitarizma*, Beograd: Feministička izdavačka kuća 94, 1998. </1>

<2>Ibid. Predgovor prvom izdanju, str. xii. </2>

<3>Dana Villa, *Arendt and Heidegger. The Fate of the Political*, Princeton: Princeton University Press, 1996, str. 47. </3>

<4>Hannah Arendt, "Organized Guilt and Universal Responsibility, Approaches to the German Problem, Understanding and Politics, On the Nature of Totalitarianism", u: *Essays in Understanding 1930-1954*. New York, London: Harcourt, Brace and Company, 1994.

Hannah Arendt, "Personal Responsibility Under Dictatorship", u: *Listener*, August 6, 1964.

Hannah Arendt, "Thinking and Moral Considerations: A Lecture", u: *Social Research* 38/3 </4>

Život uma, njeno životno, ali, nažalost, nezavršeno delo jeste nezaobilazno za produbljeno teorijsko razmatranje pojma odgovornosti. Ova knjiga, strukturirana po modelu Kantovih kritika, trebalo je da sadrži tri dela – mišljenje, htenje i rasuđivanje. Treći deo nikada nije napisan. Kao pripremni tekstovi postoje samo njena predavanja o Kantovoj političkoj filozofiji, s tim što se ova predavanja ne oslanjaju na Kantove tekstove koji se obično podrazumevaju kao relevantni za probleme političke teorije, već se H. Arent u raspravi o Kantovoj političkoj teoriji oslanja pre svega na Kantovu treću kritiku, *Kritiku moći sudjenja*. Rasuđivanje dolazi u središte razmatranja političke teorije Hane Arent u njenoj najzrelijoj fazi. Stoga pojam odgovornosti može produktivno da se analizira pre svega u sklopu ili bar u odnosu na problem rasuđivanja. I to, između ostalog, i zato što je "... moć rasuđivanja sasvim određena "politička sposobnost" tačno u onom smislu u kome je to označio Kant, odnosno "kao sposobnost da se na stvari gleda ne samo sa sopstvenog gledišta, već i iz perspektive svih koji su <5>prisutni". <5> Za teoretičarku koja polazi od pluraliteta kao pretpostavke političkog delovanja "rasuđivanje je jedna od najvažnijih, ako ne i najvažnija aktivnost, u kojoj se zbiva <6>učestvovanje-u-svetusa-drugim". <6> U samoj je, dakle, kategoriji pluraliteta, koja je temeljna kategorija političke teorije Hane Arent, već prisutno stanovište drugog. Povodom odnosa prema drugom, odnosno moje odgovornosti u odnosu na drugog, pojedini tumači Hane Arent povezuju njenu teoriju sa filozofijom Emanuela Levinasa i njegovim temeljnim <7>pretpostavkama. <7> Celokupan korpus ovih teorijskih pretpostavki Hana Arent razvija u daljem razmatranju pojma rasuđivanja. Samo pomoću kategorije rasuđivanja može se razumeti teza o banalnosti

zla kojom Hana Arent objašnjava fenomen Adolfa Ajhmana: ključna reč je plitkounnost, i to plitkounnost zločinca koji je bio lišen svih sposobnosti rasuđivanja u navedenom smislu.

Delo Život uma, kaže Hana Arent na samom početku, nastalo je, između ostalog, iz potrebe da se objasni fenomen zla; tu svoju usredsredenost H. Arent je artikulisala još u *Izvorima totalitarizma*, a najjasnije kada je posle izveštavanja sa sudskog procesa Adolfu Ajhmanu napisala knjigu *Ajhman u Jerusalmu – Izveštaj o banalnosti zla*. Ova knjiga je rezultat napora da se prikaže ne samo proces utvrđivanja odgovornosti u jednoj određenoj manifestaciji zla, za koju Hana Arent tvrdi da nema presedana, već je takođe i pokušaj da se "sudski" element razluči od svih ostalih elemenata u tom zamršenom procesu; a da bi se postiglo izveštavanje sa "sudskog" procesa, bilo je potrebno izdiferencirati i nagovestiti bar neke druge elemente, kao što su moralni, istorijski, politički. Neke od ovih pratećih pojava i relevantnih pitanja analiziraju se i dalje razvijaju u drugim <8>tekstovima. <8>

Pored toga što izvodi zaključak o "banalnosti zla", Hana Arent uzima u obzir i druga objašnjenja koja su se nudila kao moguća, na primer da li je kod Ajhmana reč "samo o sitnom delu velike mašinerije", odnosno "samo o izvršavanju naređenja"? Ta objašnjenja, tvrdi ona, kao i mnoga druga slična, "predstavljaju bezbrojne teorije zasnovane na nespecifičnim, apstraktnim, hipotetičkim pretpostavkama" i samo su "bekstvo iz oblasti činjenica i "lične <9>odgovornosti". <9> Hana Arent se najoštrije suprotstavljala svim pretpostavkama o kolektivnoj krivici, utoliko što je pretpostavka o kolektivnoj krivici koja sadrži tvrdnju da smo svi krivi zapravo naličje tvrdnje da niko nije kriv. Zamagljivanje lične odgovornosti, koja je njen primarni manifestni oblik, ima razne forme, a mno-

<5>Hannah Arendt, "Crisis in Culture" u: *Between Past and Future*, Penguin Books, 1968, str. 221 (podvukla D.D.) <5>

<6>Ibid. <6>

<7>Richard Bernstein, "Listening and Responding to Levinas", keynote address, conference *Ethics After the Holocaust*, Oregon, May 1996. (Prevod će biti objavljen u časopisu *Beogradski Krug*, no. 3-4/96 - 1-2/97.) <7>

<8>Hannah Arendt, "Personal Responsibility Under Dictatorship", u *Listener*, August 6, 1964. Hannah Arendt, "Thinking and Moral Considerations: A Lecture", u: *Social Research* 38/3 <8>

<9>Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem*, Penguin Books, 1992. str. 297. (podvukla D.D.) <9>

ge od njih su bile predmet njenih kritičkih primedbi: "ni sistem, ni istorija, "ni 'izam'", ni antisemitizam, već <10>ličnost". </10> Ono čemu nas Hana Arent može poučiti jeste da se u analizama ovakvih pojava ne polazi od opštih mesta; ona je stvarala nove kategorije, a izbegavala stare zamke.

Kategoričko poricanje kolektivne krivice ne isključuje postojanje političke odgovornosti, a ona jeste kolektivna. (Ovde, naravno, postoji paralela između Jaspersove klasifikacije i jasnih razlika koje Hana Arent pravi između pitanja krivice, kršenja moralnih normi i političke odgovornosti.) Prema tome, iz njenih analiza je moguće izvesti razlikovanje krivice počilaca od odgovornosti takozvanih posmatrača, koja iako je različita, ili upravo zato što je različita, svakako postoji, jer je upravo "saučesništvo (posmatrača) učinilo 'konačno rešenje' <11> mogućim". </11> Promišljanje odgovornosti, smatra Hana Arent, mora imati i aspekt specifičnog, utoliko što su odgovornosti različitih grupa različite i zavise od njihovih mogućnosti, izbora i odluka.

Dela Hane Arent niti daju niti mogu dati odgovore na sva naša pitanja. Kod Hane Arent, kao i kod Karla Jaspersa, problem odgovornosti uglavnom se povezuje s krivicom. U našem kontekstu, međutim, vredno je pomenuti da se problem odgovornosti kada se kasnije razmatra povezuje i sa pojavom "polaganja računa" (*accountability*) kao svojim istančanijim oblikom ispoljavanja. Ovaj fenomen sve češće iskrsava u onim preispitivanjima identiteta gde postoji stalno kretanje od "ja" ka "mi", bez obzira na to da li je "mi" rasna, etnička, nacionalna, klasna, verska, generacijska ili bilo koja druga pripadnost. To je i ono građansko "mi" koje neće sazeti ni kao politički, dakle ni kao moderni državotvorni subjektivitet, već će biti pod nekim protektoratom sve dok pažljivo i s poštovanjem ne sasluša sve žalbe, sve pritužbe na svoj račun, i ne primi ih kao svoj teret, kao teret svoje političke odgovornosti, u Jaspersovom smislu te reči; dakle, dok

u suočavanju sa žrtvom političkog kolektiviteta kome pripada naše građansko "mi" ne postupi po sledećem uputstvu:

"Trebalo da naučite da postanete nenametljivi, nevažni, strpljivi do suza, a u isto vreme spremni da naučite sve moguće lekcije. Moraćete da se naviknete na osećaj otuđenosti i nepripadanja. I na to da će vaš svet biti okrenut naglavačke jer će ga kritikovati i analizirati svi oni koji su njime bili povređeni, a da će njegovi temeljni pojmovi biti <12>odbačeni..." </12>

Postavljajući temelje svoje političke teorije u delu *Vita Activa* Hana Arent je istraživala prepreke i mogućnosti političkog delovanja. Kao jedan od eminentno političkih procesa ona navodi proces praštanja, za koji je preduslov prisustvo drugog, odnosno pluralitet; praštanje se analizira i u odnosu na svoju suprotnost, osvetu, a i u odnosu na svoju alternativu, kaznu. Međutim, napominje H. Arent, postoji i "radikalno zlo" koje se ne može ni kazniti, ni oprostiti.

Ali, kao što je već rečeno, Hana Arent niti daje niti može dati odgovore na sva naša pitanja. Politička iskustva "radikalnog zla" su, nažalost, imala više manifestnih oblika; možda nisu bila okončana praštanjem, ali jesu bila praćena takođe političkim procesom pomirenja. Međutim, ni pomirenje nije moguće ukoliko nismo spremni da se pridržavamo navedenog uputstva.

<10> Hannah Arendt, "Personal Responsibility Under Dictatorship", u: *Listener*, August 6, 1964. str.186 </10>

<11> Richard Bernstein, "Responsibility, Judging, and Evil", u: *Revue Internationale de Philosophie* 2/1999. str.160.2 </11>

<12> Lugones & Spellman, "Have We Got a Theory for You", u: *Women's Studies International Forum* 6/1983. str.58. </12>